

Danuta Borecka-Biernat

Agresja : dlaczego dzieci ranią i jak możemy temu przeciwdziałać?

Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa nr 1, 283-305

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Danuta BORECKA-BIERNAT

Uniwersytet Wrocławski

AGRESJA – DLACZEGO DZIECI RANIĄ I JAK MOŻEMY TEMU PRZECIWDZIAŁAĆ?

Analiza pojęcia zachowania agresywnego

Zachowanie agresywne, określone jako agresja, jest przedmiotem badań, obserwacji i analiz specjalistów różnych dziedzin naukowych i sfer życia społecznego. Interesują się tym zjawiskiem psychologowie, socjologowie, pedagodzy, a także prawnicy, wychowawcy i organizatorzy życia społecznego. Jest to powodem trudności w sformułowaniu takiego określenia zachowań agresywnych, które uzyskałoby akceptację wszystkich zainteresowanych nimi specjalistów.

Z punktu widzenia psychologii, agresją nazywa się pewien rodzaj czynności wykonywanych przez ludzi. Czynności ludzkie, zwłaszcza występujące w kontaktach interpersonalnych, są zazwyczaj opisywane ze względu na charakter motywacji leżącej u ich podstaw, skutki do jakich prowadzą oraz przypisywane im wartości moralne i społeczne. Różnice w definiowaniu agresji przez psychologów i spory wokół tego pojęcia sprowadzają się w zasadzie do tego, które z wymienionych kryteriów dominuje w przyjmowanym określeniu.¹

Zgodnie z kryterium motywacyjno-emocjonalnym, zasadniczą cechą zachowania agresywnego jest jego swoista motywacja, wyróżniająca je od innych rodzajów czynności i działań. Przejawia się ona w wystąpieniu u agresora: chęci szkodenia, niszczenia, zamiaru wyrządzenia komuś krzywdy, zadaniu bólu, wywołaniu przykrości, w doznawaniu przeżyć emocji gniewu, złości, wrogości, nienawiści w stosunku do osoby będącej przedmiotem agresji. Przyjmuje się więc, że zachowanie agresywne jest uruchamiane i sterowane przez emocję ujemną, a jego intencją jest szkodenie, zamiar wyrządzenia krzywdy, wywołanie przykrości drugiej osobie.²

Alternatywne kryterium dla definiowania agresywnego zachowania znajduje się w sferze powodowanych przez nie obiektywnie obserwowanych, mierzonych, rejestrowanych konsekwencji szkodliwych społecznie. Subiektywna intencja szkodenia lub niszczenia stymulująca wystąpienie uczuć gniewu, zawiści, nienawiści nie jest wtedy istotnym składnikiem zachowania agresywnego, może jemu towarzyszyć lub ułatwić jego wystąpienie. W tym ujęciu agresję tworzą takie czynności, w wyniku których następuje uszkodzenie ciała, zniszczenie przedmiotów martwych, dewastacja środowiska i które są źródłem bólu, przykrości, poniżenia czyjejs godności, wytworzenia negatywnej opinii w otoczeniu, zahamowania przejawianej dotychczas aktywności. Czynności agresywne to te, które mogą powodować i powodują cierpienia i szkodę ludzi (materialną, moralną), na których są skierowane.³

---

¹ Z. Skorny, *Problemy samopoznania i samorozwoju*. Wrocław 1993

² J. Ranschburg, *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa 1993; E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*. Warszawa 2009

³ B. Wojciszke, *Relacje interpersonalne*. (w:) Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk 2003, t. 3, s. 147-186

Trzecią przesłanką, którą należy uwzględnić przy opisie, wyróżnianiu i definicji agresji jako specyficznej klasy zachowania interpersonalnego jest kryterium wartościowania moralnego i społecznego. Zachowania agresywne, podobnie jak wszystkie czynności występujące w kontaktach pomiędzy ludźmi, podlegają ocenie z punktu widzenia społecznie akceptowanych norm. Wartościowanie moralne i społeczne jako kryterium definicyjne czynności ludzkich wymaga uwzględnienia jakie zachowania są pożyteczne i pożądane, jakie niepożądane i społecznie szkodliwe. M. Kosewski⁴ prezentuje pogląd, że agresja „gniewna”, której motywem jest emocja złości, gniewu, irytacji podmiotu jest zwykle oceniana negatywnie i traktowana jako zjawisko niepożądane. Natomiast czynności, które doraźnie przynoszą cierpienie, ból, szkodę innym (ale są uzasadnione racjami społecznymi) i w dalszych swych konsekwencjach okazują się pożyteczne, wartościowe dla jednostki, prowadzą do pozytywnych efektów, bywają uznane za zachowania akceptowane i pożądane pomimo, że mają w istocie charakter agresywny. Tak więc biorąc pod uwagę kontekst społeczny, w jakim agresja występuje, agresją w stosunkach międzyludzkich A. Frączek⁵ nazywa „takie czynności, prowadzące do cierpienia, szkody, które zarazem nie mają uzasadnienia w tym, że w późniejszych swoich konsekwencjach są użyteczne, wartościowe dla jednostki lub grupy społecznej”.

Istnieją również definicje, które uwzględniają trzy kryteria określenia agresywnego zachowania: intencjonalność, jego konsekwencje oraz kontekst społeczny związany z normami i wartościami społecznymi. Agresja jest wtedy czynnością uruchamianą i sterowaną przez złość i motywację szkodzenia drugiej osobie (kryterium motywacyjno-emocjonalne), której skutkiem jest cierpienie ofiary i szkoda obiektu ataku (kryterium konsekwencji społecznych), ale rozpoznanie jej jako agresywnej wiąże się z analizą kontekstu społecznego (w ramach którego agresja ma miejsce) połączonego ze standardami społecznymi (kryterium wartościowania moralnego i społecznego).⁶

Ogólnie można powiedzieć, iż w literaturze psychologicznej spotykamy się z trzema sposobami rozumienia agresji.

Identyfikacja celów agresji wśród dzieci

Nie ulega wątpliwości, że zachowania agresywne są często podejmowane w jakimś celu. Nie pytamy dlaczego zachowanie agresywne się pojawiło, ale po co się pojawiło. Cele agresji mogą być różnorodne, np. zaspokojenie potrzeb, osiągnięcie jakiejś korzyści, rozładowanie napięć czy odreagowanie zagrożenia. Na szczególną uwagę zasługują zaproponowane przez G. Poraj⁷ te cele, które dotyczą dzieci.

U małych dzieci z udziałem dorosłych pojawia się **agresja jako walka w zabawie**. Jej celem jest wypróbowanie swoich sił i przeżywanie radości ze zwycięstwa. Rodzice zachęcają małe dziecko do zabaw, w których pojawiają się elementy walki. Dają mu informację, że to jest zachowanie normalne i akceptowane. Dziecko wprowadza je do swego repertuaru zachowań i przenosi

⁴ M. Kosewski, *Agresywni przestępcy*. Warszawa 1977

⁵ A. Frączek, *Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych*. (w:) Kurcz, Frączek (red.), *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław 1975, s. 41

⁶ M. Toeplitz-Winiewska, *Postawy wobec agresji a modelowanie zachowań agresywnych u nieletnich przestępców*. Warszawa 1980

⁷ G. Poraj, *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź 2002, s. 24-39

na środowisko pozarodzinne. Walka w zabawie zwykle jest to męska zabawa synów z ojcami. W walce słabsi okazują się ojcowie, bo poddają się, pozwalając dziecku zwyciężyć. A ono przeżywa naturalną radość ze zwycięstwa. Dziecko będzie prowokowało rodzica do następnych konfrontacji, będzie poszukiwało aktywnie okazji do sprawdzenia się w walce. Za każdym razem zwycięża i buduje wiarę w swoją niezwykłą siłę fizyczną. Jest to nieprawdziwa wiedza o sobie, ale dziecko o tym nie wie. Z czasem miejsce ojca może zastąpić brat, kolega i inne dziecko. Taką zabawę mogą oni odebrać jako atak i będą się bronić jak tylko potrafią. Podejmą autentyczną walkę i mogą pojawić się przykre następstwa, choć miała to być tylko zabawa.

Agresja pojawia się też w grach, zabawach z użyciem zabawek militarnych, głównie u chłopców. Dzieci ćwiczą się w walce i zachowaniach agresywnych. Dzieci oswiają się z tymi zachowaniami i przenoszą na różne sytuacje poza zabawą. Podobnie dzieje się z przypadkiem rozpowszechnienia wśród dzieci i młodzieży gier komputerowych, w których z wrogiem się walczy i wroga zabija. Paradoksem tych gier są postacie obdarowane więcej niż jednym życiem. Taka sytuacja dostarcza nieprawdziwych informacji o skutkach zabijania. Jeżeli zabawa wychodzi poza świat gier fantastycznych, może prowadzić do nieszczęścia. Zarówno zabawki i gry militarne uczą dzieci agresji jako nawykowego zachowania w sytuacjach trudnych.

Agresja jako reakcja na frustrację ma na celu „wyrównanie” krzywd. Tak rozumiana agresja jest odwetem za doznane upokorzenia. Pojawia się w sytuacji zagrożenia obrazu własnej osoby, godności osobistej czy samooceny jednostki. Atakowanie jest drogą do podniesienia szacunku dla samego siebie. Możemy łatwo wyobrazić sobie agresję ze strony ucznia w sytuacji doświadczenia niepowodzeń szkolnych. Zwykle nauczyciel karze ucznia za brak efektów w uczeniu się oraz za niewłaściwą reakcję na tę informację. Tymczasem atak ucznia należy rozumieć jako skutek niepowodzeń, wywołany złością, gniewem.

Agresja jako „wywiad” ma na celu określenie granic możliwości tego, na co dziecko może sobie pozwolić. Pojawia się wszędzie tam, gdzie nie są jasno określone granice tego, co dozwolone i tego, co zabronione. Jednym z typowych jej przejawów jest wymuszanie na rodzicach przez małe dzieci zakupu zabawek. Dziecko chce mieć zabawkę i jeśli rodzic nie chce jej kupić, uruchamia cały arsenał sposobów wymuszania: płacz, krzyk, tupanie, szarpanie, kopanie, rzucanie się na ziemię i popadają w histerię. Wtedy najłatwiej uciszyć je kupnem upragnionego przedmiotu. Jeśli zachowanie przyniesie oczekiwane rezultaty, zabawka zostanie zakupiona, dziecko dowiaduje się, że to zachowanie jest skuteczne. W tym przypadku dorośli dają przyzwolenie dla zachowań niepożądanych. Jeśli rodzice rozpoczną próbę korygowania zachowania swojego dziecka, rozpoczyna się walka. Dzieci niechętnie rezygnują z pozycji dominacji i władzy nad rodzicami.

Agresja jako ukryte pragnienie miłości ma na celu pozyskanie zainteresowania, miłości, wsparcia ze strony najbliższego otoczenia. Poszukiwanie zainteresowania przez zachowania nieaprobowane społecznie, ale przynoszące popularność zainteresowanemu można zaobserwować w środowisku domowym. Dom jest terenem, gdzie często manifestuje się brak zainteresowania dzieckiem. Rodzice zajęci pracą zawodową zapomnieli, że w domu są dzieci, którymi trzeba się opiekować. Dzieci różnie reagują na tę sytuację. Zdarza się, że dziecko kiedyś coś zbroi, rodzic okazuje mu zainteresowanie. Oczywiście, to zainteresowanie jest

szczególnego rodzaju, bo sprowadza się do karania. Jednak woli ono zainteresowanie ze strony rodzica, które wiąże się z karą niż zupełną obojętność i ignorowanie z jego strony, czego często doświadcza. Jak się okazuje agresja dziecka oznacza próbę wyrażenia potrzeby większej uwagi, albo niezgody na nieustanną nieobecność rodziców.

Na zakończenie tej części rozważań trudno nie zauważyć, że identyfikacja i analiza celów agresji pozwala zrozumieć to zachowanie. Motywacja jest, jak widać, istotną cechą zachowań agresywnych.

Rodzinne uwarunkowania agresji

Wśród rodzinnych uwarunkowań agresji można wyróżnić dwie grupy. Pierwszą grupą rodzinnych czynników generujących agresję dzieci stanowi styl wychowania w rodzinie. Do czynników generujących agresję i należących do drugiej z grup, zalicza się agresję rodziców.

1. Agresja dzieci jako efekt stylu wychowania w rodzinie

Szereg badaczy wskazuje na rodzinę jako na główne źródło uwarunkowań agresywnych zachowań.⁸ Starano się poszukiwać jej przyczyn w wychowawczych oddziaływaniach środowiska rodzinnego, a w szczególności w swoistych formach wychowawczych oddziaływań rodziców stosowanych wobec dzieci, a mianowicie: w stosunku emocjonalnym rodziców do dziecka, poziomie stawianych mu wymagań i rodzaju stosowanych wobec niego wzmocnień. Te podstawowe i najważniejsze formy wychowawczych oddziaływań rozpatrywane w interakcji określają styl wychowania w rodzinie.⁹ W literaturze przedmiotu występują różnorodne określenia pojęcia stylu wychowania w rodzinie. Spośród wielu prób definicji stylu wychowania w rodzinie zasługuje na uwagę definicja A. Pluty,¹⁰ która wyszczególnia istotne elementy sytuacji wychowawczej. Styl wychowania w rodzinie – zdaniem autora¹¹ – wyraża się „w określonym, również względnie stałym stosunku wychowawcy do wychowanka, w metodach postępowania, a także sposobie egzekwowania nałożonych nań obowiązków”.

Prezentowane w problematyce agresji wyniki badań dowodzą, iż niewłaściwe stosunki uczuciowe w rodzinie, brak zainteresowania emocjonalnego ze strony rodziców, wyraźne konflikty uczuciowe między dzieckiem a rodzicami sprzyjają w istotny sposób wykształceniu się agresji spontanicznej, naładowanej afektem, przejawiającej się w formie czynów gwałtownych u dzieci. Takie negatywne postępowanie rodziców nie zaspakaja podstawowych potrzeb dziecka, takich jak potrzebę kontaktów uczuciowych, potrzebę miłości rodzicielskiej, potrzebę bezpieczeństwa i akceptacji. Deprywacja potrzeb psychologicznych dziecka, nadmierna oschłość kontaktów interpersonalnych prowadzą do wytworzenia się

⁸ D. Borecka-Biernat, *Czynniki środowiska rodzinnego w warunkowaniu agresywnej strategii radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w sytuacjach konfliktu społecznego*. (w:) „Polskie Forum Psychologiczne” 2013, 18 (1), s. 41-64; Wałęcka-Matyja K., *Zachowania agresywne adolescentów jako efekt stylu wychowania w rodzinie pochodzenia*. (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa 2013, s. 99-123

⁹ M. Przetacznikowa, *Psychologiczne podstawy wychowawcze w rodzinie*. (w:) M. Przetacznikowa, Z. Włodarski (red.), *Psychologia wychowawcza*. Warszawa 1980, s. 434-476

¹⁰ A. Pluta, *Młdzież a dom rodzinny*. Warszawa 1979

¹¹ Ibidem, s. 44

wrogiego nastawienia wobec ludzi i świata. Z badań A. Bandury i R. Waltersa¹² wynika jednoznacznie, że frustracja potrzeby zależności i brak związku emocjonalnego prowadzi do wzrostu agresywności badanych. Długotrwała frustracja potrzeby zależności emocjonalnej uniemożliwia dzieciom identyfikację z normami czy z postawami ich rodziców. W efekcie nie dochodzi do internalizacji mechanizmów kontroli wewnętrznej (agresywnych impulsów), przez co agresja dziecka może łatwo przejawiać się w formie bezpośredniej.¹³ Odznaczać się ona będzie dużymi tendencjami do utrwalania – jak uważają niektórzy autorzy¹⁴ – dzięki jej właściwościom kataraktycznym. Jednostka dzięki czynom agresywnym zyskuje rozładowanie wielu napięć emocjonalnych, co powoduje, że przeżywając wybuchy agresji, odczuwa je jako stany raczej przyjemne, w wyniku czego następuje ich utrwalenie. Agresywna katharsis jest istniejącym przeżyciem emocjonalnym, któremu towarzyszy zazwyczaj uczucie ulgi i uspokojenia. Akt agresji jest więc nagrodzony i to w sposób natychmiastowy. Zachowanie agresywne, redukując przejściowo napięcie jest czynnikiem nagradzającym, a przez to utrwalającym agresywny sposób reagowania. Pod wpływem chwilowej ulgi będzie dziecko w każdej sytuacji frustracyjnej poszukiwało możliwości ujawnienia agresji, bo doświadczyło już, że w pewnych sytuacjach sprawia mu to ulgę.¹⁵ Dziecko już wie, że agresja jest dobrym sposobem na uzyskanie gratyfikacji i zdobywa motyw do agresji. Na ogół efekt kataraktyczny jest bardzo krótkotrwały i pozwala osobnikowi jedynie na krótki okres oddalić się od gnębiących go frustracji i konfliktów, a same przyczyny utrudnień życiowych pozostawia nienaruszonymi.

W literaturze przedmiotu znajdujemy także dane świadczące, że równie ważną przyczyną powstawania agresji u dzieci jest tolerowanie przez rodziców zachowań agresywnych swych dzieci. Tolerancja ta może przyjmować formę zezwalania na zachowania agresywne, nie karania za nie, zachęcanie do nich. Takie postępowanie rodziców nie sprzyja rozwojowi u dziecka umiejętności kontrolowania własnych agresywnych impulsów lub reakcji. Badania D. Olweusa,¹⁶ L. Kirwil¹⁷ wykazują, że nagradzanie zachowań agresywnych w domu rodzinnym, przyzwalająca lub zachęcająca postawa osób dorosłych w stosunku do otwartej agresji dziecka w późniejszym okresie zwiększa szansę na zastosowanie przez nie agresji w innych sytuacjach interakcyjnych. Oznacza to, że poziom agresji u dzieci wobec rówieśników, rodzeństwa i dorosłych będzie wzrastał, gdyż ze strony rodziców spotka się ona z pobłażliwością lub akceptacją. Wychowanie pozbawione kształtowania u dziecka kontroli nad emocjami, brak odraczania gratyfikacji, uleganie żądaniom dziecka, tolerowanie przejawów tyranii z jego strony, słowem wszystko, co nazywamy wychowaniem rozpieszczającym prowadzi do wzrostu

¹² A. Bandura, R. Walters, *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa 1968

¹³ H. Liberska, M. Matuszewska, *Wybrane czynniki i mechanizmy powstania agresji w rodzinie*. (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001, s. 80-88

¹⁴ K. Pospiszyl, *Psychologiczna i społeczna geneza agresywnego zachowania się współczesnej młodzieży*. „Studia Socjologiczne” 1970, 2(27), s. 215-230

¹⁵ J. Ranschburg, *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa 1993

¹⁶ D. Olweus, *Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis*. „Developmental Psycholog” 1980, 16, s. 644-666

¹⁷ L. Kirwil, *Formowanie się agresywności u dzieci*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1992, 10, s. 427-433

agresji.¹⁸ Niejednokrotnie u dzieci nadmiernie ochraniających występują zachowania typu „rozpieszczone dziecko”: nadmierna pewność siebie, poczucie wyższej wartości, zarozumialstwo, które nieraz maskują niepewność, niepokój. Dzieci takie są także ogólnie mało odporne na wszelkiego rodzaju zagrożenia, niepowodzenia i trudności, bowiem ich wychowanie nie zawiera treningu w przezwyciężaniu tego typu sytuacji. Ochraniający rodzic poprzez nagradzanie zachowań zależnych utrudnia dziecku zdobycie umiejętności samodzielnego radzenia sobie w różnych kontekstach społecznych oraz sprzyja kształtowaniu się niskiej tolerancji na frustrację.¹⁹ Dziecko, zatem silnie uzależnia się od osób dorosłych, nie ma poczucia własnej mocy i sprawstwa, a jedynie oparcie w opiekunach. Na zewnątrz tworzy się obraz dziecka jako coraz bardziej bezradnego życiowo, niezdecydowanego i mało odpornego psychicznie.

Dla dzieci nadmiernie ochraniających istnieje dużo sytuacji trudnych wskutek braku samodzielności, zaradności i niezależności emocjonalnej, stąd też tendencje do zachowań zawziętych, nerwowych, negatywnie nastawionych do otoczenia społecznego. I tak zawsze dotąd uprzywilejowane w sytuacji rodzinnej, w sytuacji poza rodzinnej (w szkole), w której obowiązują stosunki równości popadają w konflikty; trudno im zrozumieć, że nie zasługują na szczególne względy ze strony otoczenia (rówieśników), że muszą się podporządkować się normom grupy, wypełniać obowiązki płynące z uczestnictwa w niej oraz dostrzegać potrzeby innych. Dzieci te czując się pokrzywdzone, niesprawiedliwie traktowane uciekają się często do agresji, sądząc, że takie zachowanie spowoduje zainteresowanie nimi i umożliwi osiągnięcie celu. Jeśli zachowanie przyniesie oczekiwane rezultaty, pozyskanie zainteresowania i wsparcia ze strony otoczenia, dziecko dowiadyuje się, że agresja jest skutecznym sposobem pokonywania trudności. Jeszcze niejedyn raz dziecko wypróbuje ten sposób, a jeśli i tym razem okaże się skutecznie, zachowanie się utrwali i na stałe wejdzie do repertuaru zachowań. Jak twierdzi B. Wojciszke²⁰ agresja będzie narastać i utrzymywać się, gdy doprowadzi do uzyskania nagrody. Mogą to być nagrody zewnętrzne, odwołujące się do pozycji społecznej, uznania u innych, stanu posiadania. Ważną rolę odgrywają też nagrody wewnętrzne, psychologiczne. Chodzi tu o wzrost poczucia własnej wartości, poczucie kontroli nad sytuacją, poczucie władzy nad innymi.

K. Pospiszyl,²¹ B. Lachowska,²² R. Pawłowska,²³ J. Pielkova,²⁴ K. Dutkiewicz²⁵ badając agresywne zachowanie się w kontekście środowiska wychowawczego, stwierdzili, że istotnym dla powstawania agresji u dzieci czynnikiem jest stosowanie

¹⁸ Obuchowska I., *Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej*. (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001, s. 45-59

¹⁹ Plopa M., *Postawy wychowawcze rodziców a osobowość dzieci*. (w:) „Acta Universitatis Wratislaviensis Prace Psychologiczne” 1984, t. XVIII, s. 151-161

²⁰ B. Wojciszke, *Relacje interpersonalne*. (w:) J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. Gdańsk 2003, s. 147-186

²¹ K. Pospiszyl, *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych*. Warszawa 1976

²² B. Lachowska, *Techniki wychowawcze stosowane przez rodziców a obraz własnego ja u ich dzieci*, „Problemy Rodziny” 1986, 2, s. 21-28

²³ R. Pawłowska, *Agresja u dzieci w wieku dorastania – uwarunkowania rodzinne*, „Problemy Rodziny” 1991, 3, s. 16-18

²⁴ J. Pielkova, *Wpływ warunków życia w rodzinie na agresywne zachowania dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1997, 3, s. 13-16

²⁵ K. Dutkiewicz, *Rodzinne przyczyny zachowa agresywnych dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, „Edukacja” 2003, 2, s. 50-58

przez rodziców technik (metod) wychowawczych opartych na okazywaniu przewagi, podkreślaniu mocy. Rodzice dzieci agresywnych posługują się przede wszystkim surowymi karami cielesnymi, ośmieszaniem, gderaniem, łajaniem, pozbawieniem przywilejów, przyjemności i przedmiotów, których nasilenie z wiekiem dziecka gwałtownie spada, a dość rzadko stosują kary oparte na uczuciu (groźba utraty uczuć, milczenie), przy czym ich natężenie zwiększa się w odniesieniu do starszych dzieci. Wszystkie te techniki, tak werbalne (strofowanie, nagany, upomnienia), jak i fizyczne (bicie, poszturchywanie) z reguły wiążą się z wyższym poziomem agresji zarówno u chłopców, jak i dziewcząt. Najczęściej przyczyną karania dzieci charakteryzujących się wysokim poziomem zachowań agresywnych były złe oceny szkolne, nieposłuszeństwo i agresja słowna. Warto zaznaczyć, iż dyscyplina wychowawcza oparta na nagrodach jest najmniej popularna. Rodzice dzieci agresywnych posługują się w niewielkim stopniu nagrodą materialną, a znacznie częściej stosują pochwałę jako formę wzmocnienia pozytywnego za „wyjątkowe” zachowanie. W istocie rzeczy większość rodziców była zadana, że stosowanie nagród nie jest właściwą praktyką wychowawczą. Wyrażają często opinie, że dobre zachowanie jest „obowiązkiem dziecka”, a nagradzać należy „wyjątkowe” zachowanie dziecka. A zatem stosowanie kar fizycznych, wymyślanie i krzyk przyczynia się do utrwalenia zachowania agresywnego. Działanie kary jako czynnika agresotwórczego można rozpatrywać pod kątem uruchomienia przez nią dwóch podstawowych mechanizmów agresji: frustracji i modelowania. Mechanizm frustracji działa nie tylko w przypadku niezaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa, potrzeby kontaktu emocjonalnego i samodzielności, ale także nieprawidłowych wzmocnień, zwłaszcza częstego stosowania kar fizycznych. Uzyskany materiał empiryczny przez G. Mendecką²⁶ (1998) wskazuje, że stosowane przez rodziców surowe kary wyrządzają dziecku krzywdę, powodują ból, obniżają samoocenę, budzą lęk, pragnienie zemsty i zawziętość wobec karzącego. Stosowanie kar uważane jest również za źródło modelowania agresji. Rodzice często karzący dziecko są przez nie spostrzegani jako osoby agresywne, częste karanie stanowi dla dziecka model zachowań agresywnych. Surowe kary powodują przekazywanie dzieciom wzorów agresywnego zachowania w relacjach z ludźmi, upowszechniają wzory agresywnego zachowania, uczą dochodzić własnych racji z użyciem siłowych argumentów, prowadzą do przemieszczenia reakcji agresywnych na inne osoby.²⁷

Na zakończenie tej części rozważań trudno nie zauważyć, że ukształtowanie agresji wiąże się z wystąpieniem zespołu elementów składowych stylu wychowania w rodzinie. Omówione badania wykazały, że do wykształcenia agresywnego zachowania dochodzi w sytuacji wychowawczej, w której stosunek uczuciowy rodziców do dziecka jest niewłaściwy, brak jest zainteresowania emocjonalnego z ich strony, wyraźne są konflikty uczuciowe między rodzicami a dzieckiem. Rodzice stosują wyłącznie punitywne metody dyscyplinarne. Rygorystyczne postępowanie wychowawcze należy traktować jako przejaw agresji rodziców wobec dziecka, będący pewnego rodzaju wzorcem zachowania, który u wychowanka utrwała się w postaci nawyku reagowania na inne osoby, przedmioty ze swego środowiska czy sytuacji

²⁶ G. Mendecka, *Kary stosowane przez rodziców jako przejaw przemocy*. (w:) Z. Brańka, M. Szymański (red.), *Agresja i przemoc we współczesnym świecie, Agresja i przemoc w instytucjach wychowawczych*. t. 2. Kraków 1998, s. 83-91

²⁷ P. Zimbardo, *Psychologia i życie*. Warszawa 2005

zadaniowe. Równie ważną przyczyną powstawania agresji u dzieci jest tolerowanie przez rodziców zachowań agresywnych swych dzieci. Tolerancja ta może przyjmować formę zezwalania na zachowania agresywne, zachęcanie do nich, nie karanie za nie. Ogólnie rzecz ujmując, przedstawione prace badawcze wskazują na dwa wadliwe środowiska rodzinne, generujące agresję: rodzina zimna pobłażliwa, cechująca się wrogością, brakiem akceptacji dziecka, brakiem sprecyzowanych nakazów i oczekiwań i karaniem jako głównym sposobem wpływania na zachowanie dziecka oraz rodzina ciepła ograniczająca, aprobująca bezwarunkowo dziecko, wykluczająca wszelką samodzielność i rzadko stosująca kary fizyczne, a często pochwałę.

2. Agresja dzieci jako rezultat modelującego wpływu rodziców

W wielu sytuacjach zachowanie człowieka zależy nie tylko od cech samej sytuacji, na którą ma on zareagować, ale także od sposobu zachowania się innych ludzi znajdujących się w tej samej sytuacji. Pojęcie modelowania odnosi się do procesu uczenia się zachowań poprzez obserwowanie zachowań innego człowieka – modela. Jest to uczenie się przez obserwację, uczenie się za pomocą przykładu, tzn. takie uczenie się społeczne, którego istotę stanowi naśladowanie tego, co robią inni ludzie.²⁸

Oddziaływanie wychowawcze rodziny realizowane jest za pośrednictwem świadomej działalności, ale również nieświadomie – przez rodzinne wzory zachowań. Rodzina stanowi bogate źródło wzorów zachowań w różnych sytuacjach. Dziecko naśladuje zachowanie się osób, z którymi jest emocjonalnie związane. Osobami znaczącymi, które odgrywają decydującą rolę w procesie modelowania zachowania dziecka, są rodzice.²⁹ Rodzice tworzą podstawę dla kształtowania podstawowych wzorców czy modeli zachowań u dzieci w środowisku społecznym. Identyfikując się z rodzicami, dziecko stara się zachowywać się tak, jak wyobraża sobie, że zachowałiby się oni w konkretnej sytuacji.

Dzieci uczą się agresji, podobnie jak innych zachowań nie tylko na podstawie własnych doświadczeń, ale także poprzez obserwacje zachowań innych osób oraz spostrzeganie skutków, do jakich ona prowadzi.³⁰ Przyczyną powstawania agresji tkwiącą w środowisku rodzinnym, jest obecność w rodzinie osoby agresywnej. Badania T. Rostowskiej,³¹ R. Bryłki,³² D. Boreckiej-Biernat³³ wykazały istnienie związku pomiędzy agresją rodziców a takimi zachowaniami ich dzieci. Duża liczba agresywnych matek i ojców agresywnych to niekwestionowana przyczyna agresywności ich dzieci i powielanego przez nie modelu agresywnych interakcji.

²⁸ W. Poznaniak, *Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki oraz grupy*. (w:) H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa 2000, s. 70-94

²⁹ U. Bronfenbrenner, *Czynniki społeczne w rozwoju osobowości*, „Psychologia Wychowawcza” 1970, 1, s. 1-19

³⁰ B. Wojciszke, *Relacje interpersonalne*. (w:) J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. Gdańsk 2003, s. 147-186

³¹ T. Rostowska, *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych*, „Przegląd Psychologiczny” 1996, 1-2 (39), s. 177-186

³² R. Bryłka, *Wpływ rodziny na powstawanie agresji u dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2000, 9, s. 47-50

³³ D. Borecka-Biernat, *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław 2006

Rodzice dzieci agresywnych to osoby agresywne w ich oczach, preferujące w kontaktach z dziećmi zachowania agresywne. Warto zaznaczyć, iż – jak uważają niektórzy autorzy³⁴ – efektywność modelowania nasila się w przypadku, gdy rodzice stosują kary jako wzmocnienia negatywne. Przeważająca większość rodziców dzieci agresywnych to osoby preferujące krzyk lub kary fizyczne w wychowaniu. Osobą dotkliwej karzącą okazał się ojciec, który częściej wymierzał karę chłopcom niż dziewczynkom. Matka wskazywana była jako osoba przejawiająca częściej przemoc werbalną wobec dziewczynek. Bardziej agresywni okazali się chłopcy, bo też oni byli bardziej i częściej karani. Należy podkreślić, że stosowanie kar wywołuje u dziecka reakcję złości, buntu, protestu, chęci odwetu, a jednocześnie dostarcza mu modelu wzorca agresywnego zachowania. Dla chłopców bardziej typowa jest agresja fizyczna, natomiast dla dziewczynek agresja werbalna, której uczą się od matek. Na podstawie przedstawionych danych empirycznych można stwierdzić, że dziecko może sobie przyswoić postawę agresywną w przypadku kiedy model, którego naśladuje jest agresywny. Badania psychologiczne potwierdzają, że większość agresywnych dzieci pochodzi z rodzin gdzie jedno lub oboje rodziców, to osoby agresywne. Rodzice często karzący dziecko są przez nie spostrzegani jako osoby agresywne, częste karanie stanowi dla dziecka model zachowań agresywnych.³⁵ Zatem ważną rolę modelującą pełnią zachowania agresywne wobec samego dziecka, czyli kary fizyczne.

Oprócz procedur wychowawczych opartych na fizycznych karach w generowaniu agresji, niewłaściwy układ stosunków pomiędzy samymi rodzicami jest głównym źródłem zachowań agresywnych dziecka. Mówiąc więc o modelowaniu zachowań agresywnych przez rodziców, należy brać pod uwagę wzajemny stosunek rodziców do siebie. Jeżeli będzie zdominowany przez konflikty, kłótnie, wymyślanie sobie, ukształtuje podobne zachowania u dzieci. Jeżeli dziecko zaobserwuje u rodziców agresywny stosunek wobec innych, np. sąsiadów, kolegów, ludzi z ulicy, będzie uczyło się, że to właściwy sposób reagowania na nich. Niewątpliwie dzieci oglądające agresywne sceny u swoich rodziców przyjmują od nich agresywny model zachowania. J. Pielkowa,³⁶ K. Bartóg,³⁷ M. Cywińska³⁸ stwierdza, iż agresywne formy zachowań w konfliktach dziecięcych są przełożeniem konfliktów rodzinnych, które stanowią dla dzieci negatywny wzorzec w tym względzie. Wypowiedzi dzieci w wieku szkolnym wskazują, że rodzice w znacznym procencie stają się negatywnymi modelami, przejawiającymi wobec siebie wiele aktów agresji. Sceny kłótni, bójek, złośliwości

³⁴ T. Rostowska, *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych*, „Przegląd Psychologiczny” 1996, 1-2 (39), s. 177-186; R. Grochocińska, *Psychospołeczne uwarunkowania i aspekty stosowania przemocy wobec dziecka w wieku wczesnoszkolnym*, „Stupskie Prace Humanistyczne” 1999, 17 b, s. 19-38; R. Bryłka, *Wpływ rodziny na powstawanie agresji u dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2000, 9, s. 47-50; J. Danilewska, *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*. Warszawa 2004

³⁵ J. Wolińska, *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin 2000

³⁶ J. Pielkowa, *Wpływ warunków życia w rodzinie na agresywne zachowania dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1997, 3, s. 13-16

³⁷ K. Bartóg, *Analiza zachowań agresywnych dzieci w wieku przedszkolnym a ich środowisko rodzinne*, (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001, s. 115-127

³⁸ M. Cywińska, *Zachowania agresywne u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym w sytuacjach konfliktu*. (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży w kontekście trudnych sytuacji szkolnych i pozaszkolnych*. Kraków 2011, s. 151-168

w stosunkach pomiędzy rodzicami motywowały dzieci do agresywnego zachowania się. Warto tu zaznaczyć, że model agresywnej rodziny wpływa na przebieg stosunków poza rodzinnymi dziecka. W rodzinach skłóconych częste awantury, ostre zwroty dziecko przyjmuje jako swoje, stosuje je nie tylko w kontaktach z rodzicami, rodzeństwem, ale przenosi na teren szkoły, arogancko zachowuje się wobec nauczycieli, jest agresywne w kontaktach rówieśniczych.

Przejawiane zachowania agresywne, jeżeli są wzmacniane pozytywnie, to mogą się utrwalić i stać się nawykiem atakowania. Chodzi tu o wzmocnienia bezpośrednie dotyczące samej osoby uczącej się, jak i pośrednie, tzw. zastępcze, odnoszące się do osoby modelu. W powstawaniu zachowań agresywnych odgrywa znaczącą rolę ich „nagradzanie”. Jeżeli okaże się, iż obserwowane zachowanie agresywne jest dla modelu skuteczne, nagradzane, prowadzi do zaspokojenia jego potrzeb, to jest dość duże prawdopodobieństwo, że obserwator będzie je naśladował w nadziei, iż jemu przyniesie gratyfikację.³⁹ Oznacza to, że kiedy dziecko widzi, że jego model otrzymuje za swoje agresywne zachowania swoiste nagrody, np. ma to, czego chce, nie ponosi żadnych konsekwencji (lub niewielkie) – wszystko to zachęca do powielania podobnych zachowań. W rezultacie prowadzi to do utrwalenia agresji, jako skutecznego sposobu zachowania. Jednocześnie zaobserwowana agresja, gdy jest skuteczna (tzn. pozwala na osiągnięcie pożądanego celu), przenika do osobowości dziecka, wytwarzając pogląd, że taki jest świat, i że albo jest się zdobywcą, czemu sprzyja agresja, albo ofiarą. A pogląd, że agresja jest skutecznym sposobem radzenia sobie z trudnościami, że można swoje cele realizować za wszelką cenę – może się kształtować niemal od urodzenia.⁴⁰ W rodzinach dzieci agresywnych stwierdzono powszechne występowanie szkodliwego wzoru interakcji nazwanego przez G. Pattersona⁴¹ procesem zniewalania rodziny. Agresja jest tam stosowana zarówno przez rodziców, jak i dzieci w celu wzajemnego kontrolowania się i osiągnięcia celów. Dziecko przejmuje ze środowiska rodzinnego agresywne formy zachowań i traktuje je jako skuteczne sposoby rozwiązywania problemów, osiągnięcia celów. Badania prowadzone przez D. Borecką-Biernat⁴² potwierdziły występowanie współzależności między rodzicami a dziećmi w zakresie preferowanych przez nich sposobów radzenia sobie w trudnych sytuacjach. Z tych badań wynika, iż matka oraz ojciec, spostrzegani jako stosujący strategię opartą na agresji, przyczyniają się do modelowania u młodzieży strategii polegającej na agresywnym zachowaniu, wykorzystywanej w trudnych sytuacjach społecznych. Innym ważnym wynikiem jest wysoki poziom agresywnej strategii radzenia sobie ojców w społecznych sytuacjach trudnych, który, niezależnie od tego czy matki agresywnie sobie radzą w sytuacji trudnej, czy też nie, powoduje zwiększenie wartości strategii radzenia

³⁹ B. Wojciszke, *Relacje interpersonalne*. (w:) J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. Gdańsk 2003, s. 147-186; J. Danilewska, *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*. Warszawa 2004; B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 2005; B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*. Kraków 2005

⁴⁰ I. Obuchowska, *Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej*. (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001, s. 45-59

⁴¹ G. Patterson, *Performance models for antisocial boys*, "American Psychologist" 1986, 41, s. 432-444

⁴² D. Borecka-Biernat, *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław 2006

sobie o charakterze agresywnym u dziewcząt i/lub chłopców. Na uwagę również zasługuje fakt, że w warunkach modelowania w sytuacji naturalnej ważną rolę odgrywa właściwość modelu ułatwiająca identyfikację z nim – płeć. I tak na powstawanie agresywnej strategii u chłopców ma wpływ postać ojca. To właśnie oni identyfikują się z ojcem i najczęściej następuje u nich swoiste utożsamianie się z agresorem i powielanie wzorów jego postępowania. Z kolei w grupie dziewcząt, nasuwa się przypuszczenie, iż znaczenie w kształtowaniu strategii agresji rdzenia sobie mają cechy osobowe ojca, z którym się utożsamiają, a nie zgodność płci modelu i osoby identyfikującej.⁴³

Na podstawie przedstawionych danych empirycznych należy stwierdzić, że wpływem modeli agresywnego zachowania się matki i ojca można tłumaczyć agresywne zachowanie się dzieci w różnych sytuacjach życiowych. Dzieci naśladują swoich rodziców i w ten sposób uczą się rozwiązywać konflikty przy użyciu siły, zwłaszcza gdy obserwują korzystny rezultat agresywnego zachowania.⁴⁴ Ogólnie rzecz ujmując, rodzina jest miejscem, gdzie zachodzi społeczne uczenie się zachowania agresywnego, przez modelowanie. Zachowanie agresywne u dzieci jest wyuczoną formą zachowania na skutek obserwacji i częstszego kontaktu z osobami przejawiającymi takie zachowanie, tj. na skutek oddziaływania modeli, najczęściej rodziców.

Przeciwdziałanie agresji wśród dzieci

Wobec oczywistej szkodliwości agresji, staje przed nami pytanie: czy agresję można zahamować, a jeżeli tak, to w jaki sposób? Od lat poszukuje się konstruktywnych sposobów radzenia sobie z agresją. Nie udało się ograniczyć agresji i przemocy metodami prawnymi. Pewne sukcesy odnoszą metody odwołujące się do wiedzy i pomocy psychologicznej. Najczęściej wskazywane sposoby, to karanie agresji i likwidacja agresji przez rozładowanie pobudzenia rodzającego agresję.

Karanie agresji

Karę można zdefiniować następująco: jest to „negatywna sytuacja, której organizm unika, a działaniu której towarzyszy przykry stan emocjonalny”.⁴⁵ Ze względu na większą dostępność i pozorną łatwość stosowania kar, karanie agresji jest najbardziej popularnym sposobem radzenia sobie dorosłych, głównie rodziców z tym niewłaściwym zachowaniem dzieci. Rola karania w przeciwdziałaniu agresji nie jest jednoznaczna. Z jednej strony, karanie za zachowanie agresywne zmniejsza nasilenie i częstotliwość jego występowania. Z drugiej strony, ponieważ karanie przybiera zwykle formę przemocy, osoba, która próbuje wyeliminować u kogoś oznaki agresji, może zamiast osiągnięcia zamierzonego celu, stać się wzorem zachowania agresywnego i stworzyć warunki sprzyjające procesowi modelowania.

Wśród badaczy zajmujących się agresją istnieje zgodność, co do tego, że nagroda za zachowanie agresywne powoduje jego nasilenie, główne natomiast

⁴³ J. Rychlak, A. Legerski, *A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment*, "Journal of Personality" 1967, 1, s. 36-38

⁴⁴ E. Aronson, T. Wilson, R. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012

⁴⁵ S. Mika, *Spoleczne aspekty karania*, „Psychologia Wychowawcza” 1966, 4, s. 380

kontrowersje ogniskują się wokół problemu kary za agresję i jej skuteczności.⁴⁶ Należy się zastanowić, jak psychologowie uczenia się rozumieli skuteczność karania. Po pierwsze, przez skuteczność karania rozumie się jakiegokolwiek skutki wywołane karą, np. strach, ucieczka po ukaraniu, unikanie kar. Po drugie, skuteczność karania można rozumieć w ten sposób, że kary wywołują szczególne skutki, które uważa się za pożądane. Na przykład, karząc możemy oczekiwać wyeliminowania pewnej reakcji, przyspieszenia procesu wygaszania czy wyuczenia wykonania pewnych reakcji. Po trzecie, stosując kary nie tylko otrzymamy skutki uznane za pożądane, ale też nie otrzymamy skutków uważanych za niepożądane. Karanie nie powinno doprowadzić u karanego do takich niepożądanych skutków jak nerwica, czy negatywny stosunek do karanego.

Na podstawie analizy teorii uczenia się wysuwa się trzy hipotezy badawcze o różnym stopniu weryfikacji empirycznej, dotyczące skuteczności kar wobec agresji.

1. Kara za zachowanie agresywne jest środkiem nieskutecznym, mało skutecznym lub wręcz szkodliwym

Obserwacja i analiza zachowania się dzieci w realnych sytuacjach życiowych doprowadziła badaczy zajmujących się agresją do wniosku o nieskuteczności kar jako techniki kontroli agresji.⁴⁷ Kara tłumi karaną reakcję (agresję), ale nie eliminuje się jej. Okazuje się również, że zaprzestanie karania prowadzi do ponownego pojawienia się karanej reakcji (agresji). Ukarane zachowanie agresywne nie ulega eliminacji, jeżeli agresja posiada wartość dla osoby tak się zachowującej. Otóż karanie zachowania agresywnego dziecka, które nauczyło się tej formy zachowania jako, np. sposobu unikania dezaprobaty rówieśników, przynosi wzrost aktów agresywnych.⁴⁸ Podkreślić należy, gdy zachowanie agresywne ma dla agresora wartość i znaczenie przewyższające znaczenie i siłę kary, agresja nie zostanie wyeliminowana ani zahamowana.

A oprócz tego A. Bandura i R. Walters⁴⁹ uważają iż karanie jest nieskuteczne, ponieważ nie prowadzi do wygaszania niepożądanych reakcji (agresji), co więcej, prowadzi do dwóch rodzajów społecznie niepożądanych skutków: jeden z nich to przekazywanie wzorów zachowania agresywnego w stosunkach międzyludzkich, a drugi to doprowadzenie do przemieszczenia reakcji agresywnych na inne osoby.

B. Skinner⁵⁰ zaś zwraca uwagę na trzy najważniejsze niepożądane skutki karania: 1. stosując kary wywołujemy w karanym organizmie reakcję strachu, która jest reakcją negatywną i szkodliwą, ponieważ obniża poziom wykonania reakcji; 2. stosując kary wywołujemy w karanym organizmie konflikt, zmuszamy go bowiem do hamowania reakcji karanej. Konflikt ten jest dla organizmu stanem szkodliwym; 3. zarówno silne negatywne stany emocjonalne do jakich należy strach, jak i konflikty mogą prowadzić do zaburzeń nerwicowych.

⁴⁶ W. Łukaszewski, *Teoria zachowania się a problem kary*, „Studia Socjologiczne” 1971, 1, s. 75-95

⁴⁷ A. Bandura, R. Walters, *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa 1968; K. Pospiszyl, *Psychologiczna analiza systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*. Warszawa 1973

⁴⁸ K. Konarzewski, *Karanie jako metoda wychowawcza*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1979, 3, s. 37-51

⁴⁹ A. Bandura, R. Walters, *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa 1968

⁵⁰ B. Skinner, *The behavior of organisms*. New York 1955/1938

Badania skuteczności kary prowadzili E. Hollenberg i M. Speery (za: Ranschburg).⁵¹ Pod wpływem kary ilość otwartej agresji zmniejsza się, ale nie jest to proce trwałe. Karanie otwartej agresji prowadzi do frustracji, która wywołuje nowy gniew i nową tendencję do agresywnej reakcji. Dziecko czuje że zagraża mu kara, więc podtrzymuje się od widocznych przejawów agresji, ale tendencja pozostaje i znajduje rozładowanie w formie agresji symbolicznej. Karanie może się stać źródłem nowej agresji, która z czasem może przejść w trwałe wzory zachowania.

2. Kara za zachowanie agresywne jest skuteczna

Fakt wystąpienia w procesie karania takich stanów emocjonalnych jak lęk, strach, jest podstawą, która służy do wyeliminowania agresji czy powoduje, że jednostka ucieka, unika bodźca karzącego.⁵² Strach stanowi podstawę uczenia się przez organizm tych czynności, które prowadzą do jego redukcji, co jest nagrodą dla tych czynności. Stosowanie kar jest skuteczne w tym sensie, że eliminuje karana czynność. Kary są ważnymi czynnikami w procesie uczenia się, dzięki nim ludzie nie tylko się uczą czynności prowadzących do redukcji strachu, ale może się u nich dokonać internalizacja norm i ról społecznych. Wątpi się w szkodliwość stanów emocjonalnych (lęk, strach) towarzyszących karaniu. Uważa się, że są one podstawą, dzięki której kara jest skuteczna.

3. Kara za zachowanie agresywne jest skuteczna w określonych warunkach

Modyfikatory skuteczności kar za agresję wiążą się z przedmiotem kary (miejsce agresji w hierarchii reakcji), samą karą (jej postacią, siłą, fazą, konsekwencją stosowania, częstością i proporcją do nagród), relacją istniejącą między osobą karzącą a karaną (stosunek do karzącego, akceptacją norm karzącego, status społeczny karzącego).

Skuteczność kary jako czynnika hamującego zachowanie agresywne zależy od tego czy zachowanie agresywne jest jednym z możliwych czy też jedynym sposobem osiągnięcia zamierzonego celu.⁵³ Gdy do osiągnięcia celu może prowadzić również zachowanie nieagresywne, to kara może być środkiem skutecznie przeciwdziałającym agresji. Dzieje się tak szczególnie wtedy, gdy karaniu zachowania agresywnego towarzyszy nagradzanie innych zachowań instrumentalnych, sprzyjających osiągnięciu danego celu. Gdy natomiast cel może być zrealizowany wyłącznie dzięki zachowaniu agresywnemu, obiektywnie lub w pojęciu danej osoby (subiektywnie), wtedy kara hamuje go tylko przejściowo lub może stać się powodem przemieszczenia agresji. Warunkiem skuteczności kary jest wskazanie możliwości alternatywnej reakcji na sytuację, która wywołuje agresję dziecka. Musi ono mieć w swoim repertuarze zachowań cały szereg reakcji, które będą adekwatną odpowiedzią na sytuację wywołującą negatywne emocje.

Niezależnie od właściwości agresji, skuteczność kary jako środka likwidacji zachowania agresywnego lub obniżenia pobudzenia do agresji zależy od rodzaju kary. Badania empiryczne pokazują możliwość usuwania i modyfikowania agresji przez wprowadzenie obok elementów karania fizycznego, innych technik

⁵¹ J. Ranschburg, *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa 1993

⁵² M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron, *Punishment, identification and aggression*. New York 1974

⁵³ A. Buss, *The Psychology of Aggression*. New York 1961; L. Berkowitz, *Control of aggression*. (w:) M. Hoffman, L. Hoffman (red.), *Review of Child Development research*. New York 1968

wzmacniania. M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron⁵⁴ po zapoznaniu się z szeregiem badań eksperymentalnych doszli do wniosku, że kary fizyczne są mało efektywne w tłumieniu agresji w porównaniu z karami polegającymi na pozbawieniu aprobaty i miłości ze strony osób znaczących. Kara fizyczna pobudza do agresji, a kara psychologiczna powoduje u karanego internalizację norm i wartości uznawanych przez karzącego oraz wywołuje poczucie winy. Fizyczne formy karania agresji mają wysoce agresywny charakter, budzą negatywne emocje, w związku z czym stosowanie ich może dać efekty odwrotne w stosunku do zamierzonych, np. fizyczne karanie dziecka dostarcza mu dalszych wzorów zachowania agresywnego.

Skuteczność kary jako czynnika hamującego zachowanie agresywne zależy od intensywności bodźca karzącego. A. Buss⁵⁵ prezentuje hipotetyczną relację pomiędzy siłą kary (rozumianej jako atak) kierowaną na jednostkę a jej odpowiedzią, która to zależność ma krzywoliniowy charakter. Zgodnie z tą zasadą autor oczekuje, że słaby atak nie wywołuje reakcji agresywnej, atak o średniej intensywności daje odpowiedź w postaci silnej agresji, bardzo silny atak redukuje prawdopodobieństwo zachowania kontragresywnego. Zdaniem autora agresję hamuje kara o znacznej sile, w tym przypadku powstaje strach, lęk oraz tendencja do ucieczki. Nie ulega wątpliwości, iż wzrost intensywności kary generalnie zwiększa prawdopodobieństwo stłumienia reakcji na dłuższy czas, to wywołuje jednak wyższy poziom lęku. Tezę o skuteczności kar silnych potwierdzają badania R. Salomona⁵⁶ i R. Parkea, R. Waltersa (za: Frączek).⁵⁷ Stanowisko przeciwne do powyższego prezentują S. Mika,⁵⁸ M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron⁵⁹ oraz E. Aronson i in.⁶⁰ Twierdzą oni, że warunkiem skuteczności kary jest jej nieznaczna siła. Najbardziej karane dzieci są najczęściej agresywne.

Istotne znaczenie dla skuteczności lub nieskuteczności przeciwdziałania agresji za pomocą kary ma również to, w jakiej fazie zachowania pojawi się kara. Wyniki badań dowiodły, że kara występująca natychmiast przy rozpoczęciu czynności dewiacyjnej, która ma być usunięta prowadzi do skuteczniejszego zahamowania nieaprobowanego zachowania, niż kara występująca dopiero po zakończeniu czynności.⁶¹ Innymi słowy okazuje się, iż maksymalne stłumienie reakcji niepożądanego zachowania uzyskuje się zwykle wtedy, gdy kara następuje tuż po rozpoczęciu agresji. Efekt stłumienia zachowania niepożądanego jest słabszy, gdy kara pojawia się po zakończeniu agresji. Karanie zaraz po wykroczeniu wskazuje dziecku konieczność połączenia wymierzonej kary z niepożądanym zachowaniem, zaś odraczanie kary przybierające, np. formę oświadczenia rodzica: „jak wrócę z pracy to się policzymy” nie sprzyja eliminowaniu agresywnych zachowań.⁶²

⁵⁴ M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron, *Punishment, identification and aggression*. New York 1974

⁵⁵ A. Buss, *The Psychology of Aggression*. New York 1961

⁵⁶ R. Salomon, *Punishment*, "American Psychologist" 1964, 19

⁵⁷ A. Frączek, *Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych*. (w:) I. Kurcz, A. Frączek (red.), *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław 1975

⁵⁸ S. Mika, *Skuteczność kar w wychowaniu*. Warszawa 1969

⁵⁹ M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron, *Punishment, identification and aggression*. New York 1974

⁶⁰ E. Aronson, T. Wilson, R. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012

⁶¹ G. Poraj, *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź 2002; E. Aronson, T. Wilson, R. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012

⁶² R. Stach, *Zachowanie agresywne*. Wrocław 1989

Karanie zaraz po rozpoczęciu agresji wskazuje dziecku konieczność połączenia wymierzonej kary z niepożądanym zachowaniem. Dziecko wie, że zawsze, gdy pojawi się podobne zachowanie, będzie kara. Ta nieuchronność kary skutecznie zapobiega występowaniu reakcji agresywnych, ale nie jest zjawiskiem powszechnym. Dorosłym brak konsekwencji, czasu i często odkładają karę na dalszy plan. Zwalniają dziecko z przestrzegania normy. Ich reakcja jest gwałtowna, pojawia się w szczególnych okolicznościach i prowadzi do karania za całokształt. Nie jest to kara adekwatna do przewinienia i zwykle w dziecku rodzi poczucie krzywdy. Niestabilne, sporadyczne karanie jest ważnym współtwórcą agresywnego zachowania się.⁶³ K. Pospiszyl⁶⁴ przeprowadzając badania genezy chuligańskiego zachowania dorastających chłopców stwierdził, że 70% badanych zachowujących się w sposób chuligański wychowało się w domach, w których rodzice przejawiają niekonsekwencję w postępowaniu wychowawczym.

Kara, by doprowadzić do wyeliminowania zachowania agresywnego powinna być niezbyt częsta i towarzyszyć jej winna zwykła częstość nagród za zachowanie prospołeczne. Wyniki badań M. Lefkowitz, L. Waldera i L. Erona⁶⁵ pokazują, że rodzice dzieci agresywnych stosują wyłącznie kary, koncentrując się na niepożądanych zachowaniach, a nie ułatwiają im rozwoju zachowań nieagresywnych poprzez ich nagradzanie. Niski poziom reakcji pozytywnych rodziców wobec dziecka, nie tylko powoduje wzrost jego agresywności, ale i zmniejsza możliwość efektywnego stosowania kar jako inhibitora zachowania agresywnego. Z drugiej strony, kiedy karaniu agresji towarzyszy nagradzanie alternatywnych sposobów zachowania, agresja ulega osłabieniu.⁶⁶

Istotnym czynnikiem decydującym o skuteczności kary jest wzajemny stosunek między karzącym a karanym. Skuteczność karania jest większa, gdy karany ma pozytywny stosunek do karzącego, niż wtedy, gdy stosunek ten ma charakter negatywny. Jak twierdzi W. Becker.⁶⁷ E. Aronson⁶⁸ skuteczność karania przez matki związane uczuciowo z dziećmi jest większa niż przez matki mające chłodną postawę emocjonalną. Matki stosujące karę fizyczną nie tylko ujawniały silniejszą wrogość wobec dzieci, lecz również częściej nalegały na dzieci, aby one walczyły o swoje prawa w konfliktach z rówieśnikami, nawet z użyciem siły. Negatywny stosunek rodziców do dziecka współdeterminuje negatywny stosunek dziecka do rodziców, co powoduje nieskuteczność kar w eliminowaniu niewłaściwych zachowań. Kara w tym przypadku nie jest nośnikiem informacji o niewłaściwości zachowania i konieczności jego korekty, lecz aktem agresji, odwetem, prowadzącym w konsekwencji do wzmożenia agresji u dziecka. Inaczej stawiają sprawę R. Sears, E. Macoby i H. Lewin.⁶⁹ Autorzy ci analizując wyniki badań nad różnymi sposobami wychowania dzieci przez rodziców stwierdzają, iż znacznie więcej jest matek, które stosują często kary fizyczne i uważają je za skuteczne, pozostaje z karanym

⁶³ L. Berkowitz, *Control of aggression*. (w:) M. Hoffman, L. Hoffman (red.), *Review of Child Development research*. New York 1968; A. Bandura, R. Walters, *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa 1968

⁶⁴ K. Pospiszyl, *Psychologiczna i społeczna geneza agresywnego zachowania się współczesnej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1970, 2(27), s. 215-230

⁶⁵ M. Lefkowitz, L. Walder, L. Eron, *Punishment, identification and aggression*. New York 1974

⁶⁶ A. Bandura, *Aggression: A social learning analysis*. New Jersey 1973

⁶⁷ W. Becker, *Consequences of Different Kinds of Parental Discipline*. (w:) M. Hoffman, L. Hoffman (red.), *Review of Child Development research*. New York 1964

⁶⁸ E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*. Warszawa 2009

⁶⁹ R. Sears, E. MacCoby, H. Lewin, *Patterns of Child rearing*. Evanston 1957

dzieckiem w ciepłych stosunkach uczuciowych. Natomiast mało skuteczne są kary fizyczne według tych matek, które pozostają ze swoimi dziećmi w stosunkach chłodnych. Autorzy tłumaczą powyższy wynik tym, że dziecko, które jest bite przez matkę, która je kocha, jest podwójnie karane. Po pierwsze odczuwa ono ból fizyczny, a po drugie spostrzega przerwanie dobrych stosunków z matką. Natomiast dziecko, które pozostaje z rodzicami w stosunkach chłodnych, jest karane przez sam fakt zadania mu bólu fizycznego, natomiast nie może utracić czegoś, czego nie miało, tzn. dobrych stosunków z matką. Z powyższego wynika, że kary fizyczne stosowane przez matki mające pozytywny stosunek do dziecka są bardziej skuteczne niż te same kary stosowane przez matki mające chłodny stosunek do dziecka. W tym pierwszym przypadku następuje wprowadzenie dwóch negatywnych wzmocnień: bicia i przerwania miłości. Okazuje się, iż 66% matek mających ciepły stosunek do dzieci uważa kary fizyczne za skuteczne w porównaniu z 43% nie mających pozytywnego stosunku do dziecka. A więc warunkiem skuteczności kar fizycznych jest serdeczny, pozytywny stosunek karzącego do karanego.

Ogólnie można stwierdzić, że karanie za agresję może powodować różne skutki, zależnie od szeregu różnych czynników, często nieoczekiwane, bo nasila agresję, zamiast ją hamować.

Katharsis agresywna

Hipoteza katharsis zakłada rozładowanie pobudzenia (napięcia fizjologicznego i emocjonalnego) rodzącego agresję poprzez wykonanie aktu agresji. W wyniku agresji miałyby spadać pobudzenie i szansa dalszego zachowania agresywnego. Istniejące dane dość zgodnie dowodzą, że poziom napięcia fizjologicznego przeżywanego przez agresora (sprowokowanego do agresji) spada w wyniku dokonania agresji. Akt agresji powoduje częściowy lub całkowity spadek rozkurczowego ciśnienia krwi do poziomu sprzed prowokacji, która z kolei (prowokacja) wywołuje wzrost ciśnienia. Jednakże w ten sposób oddziałuje jedynie agresja skierowana na prowokatora, nie zaś na inne osoby – tak więc nie stwierdza się katartycznego efektu agresji przeniesionej.⁷⁰

Badania nad wpływem aktu agresji na wielkość dalszej agresji u tego samego sprawcy, przyniosły wyniki o przeciwnej wymowie. Większość eksperymentów, w których badanych sprowokowano do wrogiej wypowiedzi na temat ofiary, wykazała, że następstwem tego był bardziej wrogi stosunek do ofiary, niż u badanych, którzy nie mieli okazji do wrogiej wypowiedzi na temat ofiary.⁷¹ Ludzie, którzy uprzednio zadawali innej osobie ból, są gorszego o niej mniemania (mniej ją lubią i przypisują jej więcej negatywnych cech) niż badani, którzy nie mieli okazji do agresji fizycznej w stosunku do tej osoby.⁷² Liczne badania wskazują, że podczas wielokrotnego powtarzania agresji fizycznej w stosunku do tej samej osoby poziom agresji nie tylko nie spada, ale rośnie.

Z tymi wynikami korespondują dane dotyczące katharsis pomocniczej, czyli rozładowania pobudzenia przez inne niż agresja działania obniżające napięcie.

⁷⁰ R. Geen, M. Quanty, *The catharsis of aggression: An evaluation of a hypothesis*, "Advances in Experimental Social Psychology" 1977, 10, s. 1-37

⁷¹ E. Ebbesen, B. Duncan, V. Konecni, *Effects of content of verbal aggression: A field experiment*, "Journal of Experimental and Social Psychology" 1975, 11, s. 192-204

⁷² R. Geen, M. Quanty, *The catharsis of aggression: An evaluation of a hypothesis*, "Advances in Experimental Social Psychology" 1977, 10, s. 1-37

Najczęściej wskazuje się na aktywność fizyczną (bieganie, walenie w worek treningowy), udział w grach sportowych i kibicowanie rywalizacji sportowej, oglądanie aktów przemocy lub gry z elementami przemocy czy fantazje na temat przemocy. Katharsis pomocnicza jest przedmiotem stosunkowo małej liczby badań, jednak eksperymenty wykazały, że fantazje agresywne skierowane na prowokatora nie powodują powrotu napięcia fizjologicznego do poziomu sprzed prowokacji, a ćwiczenia fizyczne, aktywność sportowa wymagająca ostrej rywalizacji czy przyglądanie się sportowej rywalizacji powoduje raczej wzrost niż spadek agresji.⁷³

Ogólnie rzecz ujmując, przedstawione badania sugerują, że dokonanie aktu agresji powoduje spadek napięcia fizjologicznego i emocjonalnego i przynosi przyjemną ulgę, co jest powodem wiary w skuteczność katharsis (zgodnie z hipotezą katharsis), ale nasila skłonność do dalszej agresji w stosunku do tej samej ofiary i jest zupełnie nieskutecznym sposobem zahamowania dalszej agresji, co jest sprzeczne z hipotezą katharsis.

Techniki radzenia sobie z gniewem u dzieci

Trudno przeżyć dzień nie doświadczając frustracji, irytacji, gniewu i nie stając się uczestnikiem konfliktu. Odczuwanie gniewu jest normalnym zjawiskiem. Tak więc i dzieci poza innymi emocjami odczuwają gniew. K. Fischer i jego współpracownicy⁷⁴ uważają, że gniew pojawia się w sytuacji, kiedy postrzega się coś jako niesprawiedliwe zagrożenia lub przeszkodę do osiągnięcia swoich zamiarów. Nie rodzimy się wyposażeni w wiedzę o tym, jak ujawnić rodzący się w nas gniew w sposób konstruktywny, nie odwołując się do przemocy. Niestety, aż nazbyt często agresja to behawioralny przejaw gniewu zmierzający do wyrządzenia krzywdy komuś lub czemuś. Dzieciom trudniej jest wyrazić gniew w sposób akceptowany przez społeczeństwo. Są skłonne do słownych i fizycznych szykan czy zachowań antyspołecznych, np. łamanie przepisów, porzucanie szkoły itp.

Jednym ze sposobów zapobiegania agresji jest kształcenie dziecka w zakresie konstruktywnego wyrażania gniewu, negocjowania i poszukiwania kompromisu w przypadku zaistnienia konfliktów. Zebrano dane potwierdzające rolę treningu umiejętności społecznych w przeciwdziałaniu zachowaniom agresywnym.⁷⁵ Okazało się że dzieci, które poddano uprzednio treningowi umiejętności współdziałania w grupie, po doświadczeniu frustracji, reagowały znacznie bardziej racjonalnie i przejawiały mniej oznak agresji.

Trzeba zdać sobie sprawę, że istnieje zasadnicza różnica między doświadczaniem uczucia gniewu a wyrażaniem go poprzez agresję. Żeby poradzić sobie z tą reakcją emocjonalną, możemy próbować ją tłumić. Powstrzymanie może niekiedy pomóc w lepszym opanowaniu gniewu, jednakże trwałe powstrzymywanie prowadzi do wybuchu gniewu. Przy czym wybuch powstrzymanego gniewu może spowodować nawet minimalny bodziec. Tłumienie silnych negatywnych emocji może być źródłem fizycznych chorób, dolegliwości somatycznych, symptomów choroby psychicznych bądź emocje

⁷³ Ibidem

⁷⁴ K. Fischer, P. Shaver, P. Carnochan, *From basic – to subordinate category emotions*. (w:) W. Damon (red.), *New directions in child development*. San Francisco 1989, s. 107-136

⁷⁵ E. Aronson, T. Wilson, R. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012

negatywne ulegną kulminacji i ujawnią się w postaci ataku ekstremalnej przemocy. Istnieją formy wyrażania gniewu, niewiążące się ze stosowaniem agresji. Jedną z nich jest zakomunikowanie otoczeniu (osobie, która ją wywołała lub komuś innemu), że jesteś zły i podanie przyczyn twojego złego samopoczucia. Przyznanie się do własnej złości, łagodzi doświadczane napięcie i poprawia samopoczucie. Jednocześnie nie uruchamia procesów poznawczych służących dewaluacji (deprecjonowaniu) obiektu agresji, gdyż nie krzywdząc drugiej osoby, nie musimy usprawiedliwiać swojego zachowania. Powiedzenie o doświadczanych negatywnych uczuciach umacnia wzajemne zrozumienie i sprzyja nawiązaniu bliskiej więzi między ludźmi. Najlepszym wyjściem jest powiadomienie o odczuwanej złości tej osoby, która ją wywołała, jednak określenie korzyści może dać podzielenie się swoimi negatywnymi uczuciami z kimś innym. J. Pennebaker (za: Aronson i in.)⁷⁶ sądzi, że wyrażenie własnych uczuć, związane jest nie tylko z wyładowaniem emocjonalnym, ale pomaga uświadomić osobie odczuwany dyskomfort i zyskać wgląd we własne procesy psychiczne.

Na interesujące techniki, za pomocą których dorośli (rodzice, nauczyciele, wychowawcy) mogą pomóc dzieciom w radzeniu sobie z gniewem wskazuje L. Vlachopoulos.⁷⁷ Zgodnie z ustaleniami tego Autora do konstruktywnych sposobów radzenia sobie z gniewem przez dzieci należy: 1. Rozmowa dorosłych z dziećmi o ich emocjach – przekazanie im informacji, że nikt nie jest winny temu, że odczuwa się gniew, natomiast każdy jest odpowiedzialny za to, jak sobie z nim poradzić; 2. Stawanie po stronie dziecka, które stara się zrozumieć i opanować swój gniew, nawet jeśli z jego zachowaniem się dorosły się nie zgadza; 3. Pomoc dziecku w wyrażaniu gniewu w sposób pozytywny – uczenie go mówienia, np. „kiedy mój kolega coś powie czy zrobi, to odczuwam gniew”, a nie: „nienawidzę kolegi”; 4. Hamowanie i opanowanie gniewu przez nieagresywne możliwości rozładowania tej reakcji emocjonalnej, np. rysowanie lub wypisywanie na karteczce negatywnych myśli/uczuć, by następnie je zniszczyć; 5. Bycie dobrym przykładem dla dziecka w radzeniu sobie z własnym gniewem. Zachowanie prezentowane przez osobę znaczącą jest przyswajane przez obserwujące go dziecko. Warto tu zaznaczyć, że skuteczne radzenie sobie z gniewem przez dziecko jest wyuczoną formą zachowania na skutek obserwacji i częstszego kontaktu osobami przejawiającymi takie właśnie zachowanie, to jest na skutek oddziaływania modeli. Badania, które przeprowadzili R. Baron,⁷⁸ E. Aronson i in.⁷⁹ wykazały, iż dzieci uczestniczące w eksperymencie przyglądały się swoim rówieśnikom, którzy w sytuacji mogącej wzbudzać gniew, potrafili hamować agresję, pomimo prowokacji byli racjonalni, uprzejmi i zachowywali kontrolę nad swoimi reakcjami. Następnie dzieci te prowokowano do przejawiania zachowań agresywnych. Okazało się, że dzieci, którym uprzednio udostępniono wzór zachowania nieagresywnego, w sytuacji prowokacji o wiele rzadziej niż dzieci, którym takiego wzoru nie udostępniono, reagowały agresją.

---

⁷⁶ Ibidem

⁷⁷ L. Vlachopoulos, *Podstawy technik radzenia sobie z gniewem dzieci*. (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa 2013, s. 344-355

⁷⁸ R. Baron (1972). Reducing the influence of an aggressive model: The restraining effects of peer censure, "Journal of Experimental Social Psychology" 1972, 8, s. 266-275

⁷⁹ E. Aronson, T. Wilson, R. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012

Podsumowując rozważania na temat sposobów przeciwdziałania agresji u dzieci, należy stwierdzić, że rola kary w wytwarzaniu hamulców utrudniających pojawienie się agresji nie jest jednoznaczna. Karanie za agresję może powodować różne skutki, zależnie od szeregu różnych czynników. Także nie znaleziono danych przemawiających za istnieniem zjawiska katharsis polegającego na redukcji skłonności agresywnych dzięki dopuszczeniu się samemu aktowi agresji lub obserwacji agresji innych ludzi. W toku badań stwierdzono istnienie odwrotnej zależności. Dopuszczenie się aktu agresji uruchamia proces poznawczy zmierzający do usprawiedliwienia swego działania. Zwiększa to prawdopodobieństwo wystąpienia następnych aktów agresji. Skutecznym sposobem przeciwdziałania reakcjom agresywnym u dzieci okazało się podjęcie działań ukierunkowanych na likwidację uczucia gniewu. Wśród nich można wymienić ćwiczenie kompetencji komunikacyjnych i umiejętności prowadzenia negocjacji czy pokojowego rozwiązania konfliktów oraz zakomunikowanie innym o swoim gniewie.

Przeprowadzone rozważania prowadzą do następującej konkluzji: można mnożyć propozycje naprawcze i opisywać ich skuteczność w redukowaniu agresji, ale warto mieć świadomość, że lepiej zapobiegać agresji niż ją korygować. Dla profilaktyki agresji kluczową rolę pełni obecność w życiu dziecka osób życzliwych, opanowanych, przekazujących mu wzorzec zachowania aktywnego, który pełni funkcję rozwiązania problemu i skutecznego radzenia sobie z gniewem. Dziecku potrzebna jest kochająca i dająca poczucie bezpieczeństwa rodzina, w której obserwuje zachowania, za pomocą których można efektywnie radzić sobie z gniewem.

Streszczenie

Od doświadczeń człowieka we wczesnym dzieciństwie, od jego sytuacji rodzinnej zależy w dużej mierze, jak będzie się zachowywał w różnych okolicznościach, czy będziemy go mogli określić jako osobnika agresywnego. Liczne badania wskazują właśnie na rodzinę jako na główne źródło uwarunkowań zachowań agresywnych. Niewłaściwe stosunki uczuciowe w rodzinie, brak zainteresowania emocjonalnego ze strony rodziców, postawa odrzucająca, wyraźne konflikty uczuciowe między dzieckiem a rodzicami lub silna, zaborcza miłość, bezwarunkowa akceptacja dziecka sprzyja w istotny sposób wykształceniu u niego agresji. Zaprezentowana analiza czynników rodzinnych warunkujących agresję wykazała, że w powstawaniu zachowań agresywnych u dzieci istotną rolę odgrywa naśladownictwo modeli zachowania, z którymi spotykają się one w środowisku rodzinnym. Agresywni ojcowie i matki to niekwestionowana przyczyna agresywności ich dzieci i powielanego przez nie modelu agresywnych interakcji. Niewątpliwie rozeznanie w symptomatologii i etiologii zachowań agresywnych jest podstawowym warunkiem skuteczności działań profilaktyczno-wychowawczych podejmowanych w odniesieniu do dzieci agresywnych. W tych działaniach pomocowych ukierunkowanych na przewyciężenie agresji wykorzystuje się jej karanie, katharsis agresywną oraz techniki radzenia sobie z gniewem u dzieci.

Summary

Person's experiences in their early childhood, their family situation largely determine how they will behave in different circumstances, whether we will be able to determine them as aggressive individuals. The author points to family as a major source of determinants of aggressive behaviour. Improper emotional relations within a family, lack of emotional interest from the parents, rejecting attitude, clear emotional conflicts between the child and parents or strong, possessive love, unconditional acceptance significantly favour developing aggression in a child. Also, the analysis of familial factors determining aggression made by the Author showed that imitation of behavioural models they encounter in a family environment plays an important role in the formation of aggressive behaviours in children. Aggressive fathers and mothers are undeniably the cause of their children's aggression and duplicating by them of the model of aggressive interactions. Undoubtedly having an idea of the symptomatology and etiology of aggressive behaviours is a prerequisite for the effectiveness of preventive and educational actions undertaken in relation to aggressive children. In such assistance activities aimed to overcome aggression, its punishment, aggressive catharsis and techniques for managing anger in children are applied.

Bibliografia

1. Aronson E., *Człowiek istota społeczna*. Warszawa 2009
2. Aronson E., Wilson T., Akert R., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań 2012
3. Bandura A., *Aggression: A social learning analysis*. New Jersey 1973
4. Bandura A., Walters R., *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa 1968
5. Barłóg K., *Analiza zachowań agresywnych dzieci w wieku przedszkolnym a ich środowisko rodzinne*, (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001
6. Baron R., Reducing the influence of an aggressive model: The restraining effects of peer censure. "Journal of Experimental Social Psychology", 1972, 8
7. Becker W., *Consequences of Different Kinds of Parental Discipline*. (w:) M. Hoffman, L. Hoffman (red.), *Review of Child Development research*. New York 1964
8. Berkowitz L., *Control of aggression*, (w:) M. Hoffman, L. Hoffman (red.):, *Review of Child Development research*. New York 1968
9. Borecka-Biernat D., *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław 2006
10. Borecka-Biernat D., *Czynniki środowiska rodzinnego w warunkowaniu agresywnej strategii radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w sytuacjach konfliktu społecznego*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2013, 18 (1)
11. Bronfenbrenner U., *Czynniki społeczne w rozwoju osobowości*, „Psychologia Wychowawcza” 1970
12. Bryłka R., *Wpływ rodziny na powstawanie agresji u dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2000

13. Buss A., *The Psychology of Aggression*. New York 1961
14. Cywińska M., *Zachowania agresywne u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym w sytuacjach konfliktu*, (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży w kontekście trudnych sytuacji szkolnych i pozaszkolnych*. Kraków 2011
15. Danilewska J., *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*. Warszawa 2004
16. Dutkiewicz K., *Rodzinne przyczyny zachowa agresywnych dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, „Edukacja”, 2003, 2
17. Ebbesen E., Duncan B., Konecni V., *Effects of content of verbal aggression: A field experiment*, „Journal of Experimental and Social Psychology”. 1975, 11
18. Fischer K. Shaver P., Carnochan P., *From basic – to subordinate category emotions*, (w:) W. Damon (red.), *New directions in child development*. San Francisco 1989
19. Frączek A., *Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych*. (w:) I. Kurcz, A. Frączek (red.): *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław 1975
20. Geen R., Quanty M., *The catharsis of aggression: An evaluation of a hypothesis*, „Advances in Experimental Social Psychology”. 1977, 10
21. Grochocińska R., *Psychospołeczne uwarunkowania i aspekty stosowania przemocy wobec dziecka w wieku wczesnoszkolnym*. „Słupskie Prace Humanistyczne”. 1999, 17 b
22. Kirwil L., *Formowanie się agresywności u dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”. 1992, 10
23. Konarzewski K., *Karanie jako metoda wychowawcza*. „Kwartalnik Pedagogiczny”. 1979, 3
24. Kosewski M., *Agresywni przestępcy*. Warszawa 1977
25. Lachowska B., *Techniki wychowawcze stosowane przez rodziców a obraz własnego ja u ich dzieci*, „Problemy Rodziny”. 1986, 2
26. Lefkowitz, M., Walder L., Eron L., *Punishment, identification and aggression*. New York 1974
27. Liberska H., Matuszewska M., *Wybrane czynniki i mechanizmy powstania agresji w rodzinie*, (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001
28. Łukaszewski W., *Teoria zachowania się a problem kary*. „Studia Socjologiczne”. 1971, 1
29. Mendecka G., *Kary stosowane przez rodziców jako przejaw przemocy*, (w:) Z. Brańka, M. Szymański (red.), *Agresja i przemoc we współczesnym świecie. Agresja i przemoc w instytucjach wychowawczych*. t. 2. Kraków 1998
30. Mika S., *Społeczne aspekty karania*, „Psychologia Wychowawcza”. 1966, 4
31. Mika S., *Skuteczność kar w wychowaniu*. Warszawa 1969
32. Obuchowska I., *Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej*. (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa-Poznań 2001

33. Olweus D., *Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis*. "Developmental Psychologist". 1980, 16
34. Patterson G., *Performance models for antisocial boys*. "American Psychologist". 1986, 41
35. Pawłowska R., *Agresja u dzieci w wieku dorastania – uwarunkowania rodzinne*, „Problemy Rodzinne”. 1991, 3
36. Pielkowska J., *Wpływ warunków życia w rodzinie na agresywne zachowania dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”. 1997, 3
37. Plopa M., *Postawy wychowawcze rodziców a osobowość dzieci*, „Acta Universitatis Wratislaviensis Prace Psychologiczne”. 1984, t. XVIII
38. Pluta A., *Młodzież a dom rodzinny*. Warszawa 1979
39. Poraj G., *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź 2002
40. Pospiszyl K., *Psychologiczna i społeczna geneza agresywnego zachowania się współczesnej młodzieży*, „Studia Socjologiczne”. 1970, 2(27)
41. Pospiszyl K., *Psychologiczna analiza systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*. Warszawa 1973
42. Pospiszyl K., *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych*. Warszawa 1976
43. Poznaniak W., *Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki oraz grupy*. (w:) H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*. Warszawa 2000
44. Przetacznikowa M., *Psychologiczne podstawy wychowawcze w rodzinie*, (w:) M. Przetacznikowa, Z. Włodarski (red.), *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: PWN 1980
45. Ranschburg J., *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa 1993
46. Rostowska T., *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych*, „Przegląd Psychologiczny”. 1996, 1-2 (39)
47. Rychlak J., Legerski A., *A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment*, "Journal of Personality". 1967, 1
48. Salomon R., *Punishment*, "American Psychologist". 1964, 19
49. Sears R., Maccoby E., Lewin H., *Patterns of Child rearing*. Evanston 1957
50. Skinner B., *The behavior of organisms*. New York 1995/1938
51. Skorny Z., *Formy i źródła agresji u dzieci i młodzieży*. „Psychologia Wychowawcza”. 1973, 3
52. Skorny Z., *Problemy samopoznania i samorozwoju*. Wrocław 1993
53. Stach R., *Zachowanie agresywne*. Wrocław 1989
54. Toeplitz-Winiewska M., *Postawy wobec agresji a modelowanie zachowań agresywnych u nieletnich przestępców*. Warszawa 1980
55. Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*. Kraków 2005

56. Vlachopoulos L., *Podstawy technik radzenia sobie z gniewem dzieci*, (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa 2013
57. Wałęcka-Matyja K., *Zachowania agresywne adolescentów jako efekt stylu wychowania w rodzinie pochodzenia*, (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa 2013
58. Wojciszke B., *Relacje interpersonalne*, (w:) J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. Gdańsk 2003
59. Wolińska J., *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin 2000
60. Zimbardo P., *Psychologia i życie*. Warszawa 2005